

СУДОВА ПСИХІАТРІЯ

УДК 61:340.63

В.Р. Ілейко, А.В. Канищев, Л.О. Кригіна

КОМПЛЕКСНА СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ, ВИДИ, КОЛО ВИРІШУВАНИХ ПИТАНЬ (огляд літератури)

Український НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, м.Київ

Ключові слова: комплексна судово-психіатрична експертиза, кримінальний процес

Розвиток судово-психіатричної експертизи у більшості розвинутих країн Заходу протягом останніх десятиріч визначався насамперед економічною і практичною доцільністю, що зумовило відсутність послідовних, системних наукових досліджень в деяких напрямках цієї медичної та експертної галузі. Це стосується і проблеми комплексних судово-психіатричних експертиз. Так, ми не знайшли посилань на наукові розробки щодо цієї проблеми у відповідних закордонних підручниках та базових виданнях [4;15;20].

У Радянському Союзі методологічні та методичні основи комплексних досліджень в судовій експертизі почали розроблятися з другої половини минулого століття, після виділення криміналістичної науки у самостійну галузь знань [2;10]. В. Є. Корноухов [16] одним із перших порушив питання методології комплексних досліджень в судовій експертизі. Він зазначав, що в розвитку науки спостерігаються дві тенденції: з одного боку — поглиблене пізнання об'єктів за рахунок застосування нових технічних засобів і внаслідок цього подальша диференціація знання, з іншого боку — прагнення до синтезу, комплексних досліджень, використання пізнавального апарату кількох наук. За Й. А. Кудрявцевим, виникнення комплексних експертиз є закономірним результатом науково-технічного прогресу, оскільки у ході розвитку наукових знань диференціація й інтеграція наук діалектично взаємопов'язані. Перший процес безперервно призводить до все більш вузької спеціалізації наукових знань, другий викликає постійну взаємодію їх різних галузей, визначає взаємне проникнення і синтез наук. Нові галузі знання, які виникають на стиках наук, розрізняються своїми предметами і методами, засобами пізнання; але, як правило, залишаються пов'язаними з базовими науками спрямованістю на загальний об'єкт, який в результаті досліджується більш глибоко та різнобічно. Таке вивчення одного і того ж об'єкта методами різних наук представляє собою комплексний метод дослідження, комплексний підхід до об'єкта. Динаміка експертних наук відобразила загальні тенденції розвитку відповідних галузей «материнських» знань. Їх диференціація, поява нових методів дослідження супроводжується розширенням числа судових експертиз. Протилежна тенденція, що виражається в інтеграції експертних наук, призвела до нової методологічної різновидності та процесуальної форми застосування експертних знань — до комплексних судових експертиз. Їх основний зміст — вирішення межових проблем методами суміжних експертних наук [19].

Комплексні судово-психіатричні експертизи почали впроваджуватись в практику з початку 70-х років минулого століття [17;19;21]. Згідно точки зору Г. В. Морозова та співавт., причинами значного поширення комплексних експертиз були як рівень розвитку загальної та судової психіатрії, так і дослідження в галузі суміжних дисциплін (психології, фізіології, патофізіології, судової медицини та ін.), які визначили необхідність участі кількох фахівців для відповіді на поставлені слідством і судом питання [21]. В межах взаємодії та інтеграції суміжних наук у 70–80 роках ХХ століття найбільше розповсюдження отримала комплексна судова психолого-психіатрична експертиза. В її розвитку та становленні значну роль відіграла низка постанов Пленуму Верховного Суду СРСР. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 03.07.1963 № 6 вказувалося на необхідність, для виявлення розумової відсталості неповнолітнього та з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, призначення експертизи, проведення якої може бути доручено спеціалістам в галузі дитячої та підліткової психології (психолог, педагог), або ж вказані питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психіатра, який має необхідні знання у галузі психології.

21.03.1968 Пленум Верховного Суду СРСР роз'яснив у своїй постанові «Про внесення доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду СРСР № 6 від 03.07.1963», що при наявності даних, які б свідчили про наявність у неповнолітнього розумової відсталості, не пов'язаної із душевним захворюванням, до необхідних слідчих дій може бути віднесена судово-психологічна експертиза. У п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 16.03.1971 зверталась увага судів на те, що по справам можуть виникнути ситуації, коли якась обставина не може бути встановлена шляхом проведення окремих експертиз або це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії. В такому разі провести комплекс досліджень, які виконуються

декількома експертами, що володіють різними спеціальними знаннями. Акцент зроблено на використанні при дослідженні знань із різних галузей [31].

Між тим у підручниках з судової психіатрії [1, 29] обговорювалися лише окремі положення щодо застосування психологічних знань, патопсихологічної діагностики в судово-психіатричних експертних дослідженнях, а окрема глава «Судові комплексні експертизи» з'явилась лише у посібнику з судової психіатрії 1988 року під ред. Г. В. Морозова. У цій главі було виділено два види комплексних експертиз: 1) судова комплексна психолого-психіатрична; 2) комплексна судово-психіатрична і судово-медична [21].

У російській судовій психіатрії 90-х років минулого століття намітилась тенденція до розширювального тлумачення поняття «комплексна експертиза», у зв'язку з чим кількість її видів збільшилась. Так, у підручнику з судової психіатрії за редакцією Б. В. Шостаковича виділяється вже чотири основні варіанти комплексних експертиз: комплексна психолого-психіатрична експертиза, яка мала найбільше розповсюдження та достатньо тривалу історію розвитку; комплексна медико-психіатрична експертиза, яка з'явилась раніше всіх інших типів таких експертиз; комплексна сексолого-психіатрична експертиза та комплексна нарколого-психіатрична експертиза, які стали розвиватися наприкінці 90-х років [30]. Традиційне використання принципу комплексності при судово-психіатричній експертизі неповнолітніх з участю фахівців суміжних дисциплін, знайомих з особливостями психофізіологічного функціонування в підлітковому віці (психолог, ендокринолог, сексопатолог, судово-медичний експерт тощо) [6;22;28], при експертизі короткочасних емоційних (афективних) станів [25], доповнювалось обґрунтуванням необхідності у комплексній експертизі при вирішенні кола питань (діагностичних, експертних, реабілітаційно-лікувальних), пов'язаних із обмеженою осудністю [8;18].

Крім того, наприкінці 90-х років набуло розповсюдження призначення та проведення комплексних експертиз не тільки у кримінальному, а й у цивільному процесі. Найчастіше йшлося про залучення лікарів — фахівців з внутрішніх хвороб, ендокринологів, неврологів тощо для уточнення характеру перебігу основного соматичного захворювання та його впливу на психічні процеси в обстежуваного або для адекватної оцінки медичних документів (амбулаторних карт, історій хвороби), які відображають стан підекспертного у випадках посмертних експертиз. Подібні спільні висновки дозволяють більш точно визначити психічний стан заповідача, дарувальника або людини, яка вчинила правочин в період важкої соматичної хвороби [7;30].

Динаміка поглядів російських науковців щодо видів комплексної судово-психіатричної експертизи призвела до повернення до двох «класичних» її різновидів — психолого-психіатричній та медико-психіатричній.

А. А. Ткаченком розроблялись теоретико-методологічні основи комплексної судової сексолого-психіатричної експертизи. Така експертиза, на думку А. А. Ткаченка, повинна об'єднувати спеціальні пізнання експерта-сексолога та експерта-психіатра для спільного дослідження психосексуальних особливостей підекспертного з метою отримання загальної відповіді на питання, що входять в їх спільну компетенцію. Разом із цим А. А. Ткаченко підкреслює, що отримання психіатром вузької спеціалізації сексолога приводить в контексті основних експертних завдань до формування фахівця більш широкого профілю, який здатний реалізувати обидві необхідні компетенції (психіатричну і сексологічну), особливо якщо цей лікар пройшов професійну перепідготовку та за спеціальністю «судово-психіатрична експертиза». Автор визнає, що «в гносеологічному сенсі ця експертиза є комплексною, хоча в процесуальному перестав бути такою» [9].

Що стосується комплексної судової медико-психіатричної експертизи, то основні методологічні засади її проведення були розроблені судовими психіатрами в 90-х роках минулого століття. Раніше, у посібнику з судової психіатрії за редакцією Г. В. Морозова зазначалось [21], що комплексна судово-психіатрична та судово-медична експертиза призначається тоді, коли йдеться про визначення тяжкості тілесних ушкоджень, які спричинили психічні порушення у потерпілих. При цьому діагностика психічного захворювання та встановлення причинного зв'язку цього захворювання з отриманою травмою були віднесені до компетенції судово-психіатричної експертизи, а тяжкість тілесного ушкодження визначалась за участю судово-медичного експерта. Така форма комплексної експертизи, яка знаходилась на стику судової психіатрії та судової медицини, на 1988 рік оцінювалась як одна з найменш розроблених [21].

У підручнику з судової психіатрії Т. Б. Дмитрієвої та співавт. за 2008 рік судово-психіатрична оцінка ступеню тяжкості ушкоджень винесена за межі комплексних експертиз та описується як однорідна експертиза, що обумовлено змінами в кримінальному законодавстві Російської Федерації [9]. Зазначено, що визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, що спричинили психічні розлади, набуває юридичне значення у світлі кваліфікації характеру і тяжкості вчиненого злочину. Оцінка ступеня тяжкості шкоди здоров'ю потерпілого, у якого після скоєння проти нього протиправних дій виникають психічні розлади, неоднозначна. За чинними в Росії законодавчими нормам, будь-які психічні розлади, що виникли в результаті протиправних дій, розглядаються як тяжкі. Тим часом це суперечить даним сучасної психіатрії, де під психічним розладом розуміється будь-яке по глибині і тривалості ураження психіки — від найбільш важких до самих незначних, від хронічних до короткочасних станів. Тому при проведенні експертизи щодо визначення ступеня тяжкості шкоди здоров'ю могли б використовуватися існуючі критерії з деякими модифікаціями, що відбивають спе-

цифіку психічної патології. Юридичний критерій «тяжкості шкоди здоров'ю...» тоді включав би: а) небезпеку для життя в момент заповідання ушкоджень; б) тривалість розладу здоров'я; в) виразність і стійкість втрати працездатності (порушень адаптації — для неповнолітніх). Зіставлення тяжкості шкоди здоров'ю в принципі може проводитися з тим чи іншим компонентом юридичного критерію: спочатку може вирішуватися питання про можливість використання ознаки небезпеки для життя, наявність якого є підставою для висновку про тяжку шкоду здоров'ю; якщо небезпека для життя не виявляється, то аналізується питання про можливість застосування ознаки стійкої втрати працездатності (або порушення адаптації для неповнолітніх). При сприятливому прогнозі або якщо до моменту експертизи психічні розлади зникли, може аналізуватися ознака тривалості розладу здоров'я.

Варто зауважити, що на сьогоднішній день в Україні, згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затвердженими наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6, діагноз психічного захворювання і причинно-наслідковий зв'язок між ушкодженням і психічним захворюванням, що розвинулось, встановлюється психіатричною експертизою. Ступінь тяжкості такого тілесного ушкодження визначається судово-медичним експертом з урахуванням висновків цієї експертизи. Таким чином, у вказаних Правилах йдеться не про комплексну судову медико-психіатричну експертизу, а про комплекс експертиз (судово-медична проводиться після судово-психіатричної).

Слід зазначити, що в Україні проведення комплексних судових експертиз в системі Міністерства юстиції регулюється відповідною інструкцією [14]. В системі МОЗ немає нормативної документації щодо видів та порядку проведення комплексних судово-психіатричних експертиз. На законодавчому рівні їх проведення (загальні принципи) регулюється окремими положеннями процесуального законодавства та постановами Пленуму Верховного Суду України.

У розділах підручників з судової медицини [3;5;26], що стосуються участі у судово-медичній експертизі фахівців (спеціалістів, експертів) інших галузей, наводяться загальні дані щодо спільного експертного дослідження, що часто не узгоджуються з існуючими у судово-психіатричній експертизі нормативними вимогами, а також сутністю комплексної експертизи.

Що стосується науково-методичної бази комплексних судово-психіатричних експертиз, то в останні десятиріччя в Україні не було цілеспрямованих наукових розробок з цієї проблеми, з наявністю лише поодиноких статей [24;27], що зумовило суттєву плутанину у відношенні видів комплексної СПЕ, їх диференціації, порядку проведення, меж компетенції фахівців, що беруть в них участь. Як свідчить наукове дослідження, розпочате в Українському НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології з 2011 р., у практичній роботі експерти користуються частково розробками науковців Російської Федерації, або навіть рекомендаціями радянських часів, а інколи взагалі не мають чітких уяв-

лень щодо специфіки проведення комплексної судово-психіатричної експертизи [11–13]. Проведення деяких видів комплексних судово-психіатричних експертиз на теперішній час суперечить як клінічному сенсу, так і матеріальним витратам на їх організацію, не кажучи вже про нормативно-правове підґрунтя, яке потребує докорінного переосмислення та удосконалення. Відсутнє чітке розмежування таких понять, як комплексна судово-психіатрична експертиза; судово-психіатрична експертиза з залученням спеціаліста, що не є експертом (невропатолога, ендокринолога, сексолога тощо); судово-психіатрична експертиза з залученням психолога у якості консультанта. Аналіз наукових розробок та пропозицій фахівців Російської Федерації свідчить, що вони не завжди відповідають вимогам чинного законодавства України і не є достатньо обґрунтованими та доцільними у використанні.

Таким чином, порівняно короткочасний період формування та розвитку комплексного застосування спеціальних знань при судово-психіатричній експертизі висвітлює неоднозначність, динамічність, суперечливість цього напрямку експертних досліджень, незавершеність формування нормативно-методичного підґрунтя, дефіцит наукових розробок та пропозицій, що, в першу чергу, стосується вітчизняної судово-психіатричної експертної науки та практики.

Література:

1. Бабаян Э. А., Белов В. П., Боброва И. Н. и др. Судебная психиатрия: Учебник. — 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Г. В. Морозова. — М.: Юридическая литература, 1986. — 336 с.
2. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): Учебное пособие / Отв. ред. Б. А. Викторов. — Волгоград, 1979. — 181 с.
3. Волков В. Н., Датий А. В. Судебная медицина: Учебное пособие для вузов / Под ред. А. Ф. Волынского. — М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2000. — 639 с.
4. Гельдер М., Гэт Д., Мейо Р. Оксфордское руководство по психиатрии: В 2 т. / Пер. с англ. — Киев: Сфера, 1997. — Т. 2. — 435 с.
5. Герасименко О. І. Судова медична експертиза: Загальна частина: Посібник. — Донецьк: Норд-Прес, 2007. — 503 с.
6. Гурьева В. А., Макушкин Е. В. Введение в подростковую судебную психиатрию // Медицинская и судебная психология: Курс лекций: Учебное пособие / Под ред. Т. Б. Дмитриевой, Ф. С. Сафуанова. — 2-е изд., испр. — М.: Генезис, 2005. — С. 183–205.
7. Дмитриев А. С., Клименко Т. В. Судебная психиатрия. — Москва, 1998. — 128 с.
8. Дмитриева Т. Б., Сафуанов Ф. С. Критерии ограниченной способности к осознанию и регуляции криминально-агрессивных действий обвиняемых (по материалам комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы) // Российский психиатрический журнал. — 2001. — № 3. — С. 48–57.
9. Дмитриева Т. Б., Ткаченко А. А., Харитоновна Н. К., Шишков С. - Н. Судебная психиатрия: Учебное пособие. — М.: Медицинское информационное агентство, 2008. — 752 с.
10. Євдокіменко С. В. Становлення науки про судову експертизу: історичний аспект [Електронний ресурс] // Форум права. — 2009. — № 2. — С. 145–149. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09esveia.pdf>.
11. Ілейко В. Р., Канищев А. В. Аналіз галузевої статистики щодо комплексних судово-психіатричних експертиз в Україні за період 2005–2009 років // Архів психіатрії. — 2011. — Т. 17, № 4. — С. 78–83.

12. Лейко В. Р., Канищев А. В. Науково-методичні аспекти комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні // *Архів психіатрії*. — 2011. — Т. 17, № 3. — С. 53–57.
13. Лейко В. Р., Канищев А. В. Спірні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні // *Архів психіатрії*. — 2011. — Т. 17, № 3. — С. 58–60.
14. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5, зареєстрованим у Мін'юсті України 03.11.1998 за № 705/3145 (із змінами) // *Офіційний вісник України*. — 1998. — № 46. — С. 172.
15. Каплан Г. И., Седок Б. Дж. Клиническая психиатрия / Пер. с англ., доп. — М.: ГЭОТАР-Медицина, 1998. — Т. 2. — с.
16. Корноухов В. Е. О методологии комплексных исследований в судебной практике // *Правоведение*. — 1981. — № 5. — С. 102–106.
17. Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. — М., 1980. — 183 с.
18. Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза (КСППЭ) на современном этапе развития: достижения, проблемы, перспективы // *Российский психиатрический журнал*. — 2002. — № 3. — С. 9–18.
19. Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза (научно-практическое руководство). — М.: МГУ, 1999. — 497 с.
20. Основы судебной психиатрии: Учебник Фолка. — 3-е изд., перераб. и доп. / Пер. с англ. — Киев: Сфера, 2008. — 340 с.
21. Морозов Г. В., Белов В. П., Боброва И. Н. и др. Судебная психиатрия: Руководство для врачей / Под ред. Г. В. Морозова. — 2-е изд., перераб и доп. — М.: Медицина, 1988. — 400 с.
22. Мохоцько А. Р., Щукина Е. Я., Берсенева А. В. Некоторые аспекты судебно-психиатрической экспертизы несовершеннолетних // *Российский психиатрический журнал*. — 2003. — № 4. — С. 54–56.
23. Первомайський В. Б., Лейко В. Р., Канищев А. В. Методичні аспекти призначення та проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи короткочасних афективних станів // *Архів психіатрії*. — 2008. — Т. 14, № 2. — С. 29–32.
24. Первомайский В. Б., Канищев А. В. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза: заблуждения и реальность // *Архів психіатрії*. — 2006. — Т. 12, № 1–4. — С. 175–179.
25. Печерникова Т. П., Гульдман В. В., Остришко В. В. Особенности экспертной оценки аффективных реакций в момент совершения правонарушения у психически здоровых и психопатических личностей: Методические рекомендации. — М., 1983. — 19 с.
26. Психіатричні та психологічні аспекти судово-медичної експертизи: Навчальний посібник для студентів вищих медичних навчальних закладів III–IV рівнів акредитації / Під ред. І. Д. Спіріної, І. С. Вітенка. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2002.
27. Ревенок О. А. Комплексна судова нарколого-психіатрична експертиза: за і проти // *Архів психіатрії*. — 2002. — № 2. — С. 50–55.
28. Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. — М.: Медицина, 2004. — 592 с.
29. Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Г. В. Морозова. — М.: Медицина, 1977. — 400 с.
30. Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. Б. В. Шостаковича. — М.: Зерцало, 1997. — 384 с.
31. Тимофєєнко С. А. Ознаки комплексної судової експертизи в кримінальному процесі // *Право та управління*. — 2011. — № 1. — С. 452–456.

**КОМПЛЕКСНАЯ СУДЕБНО-ПСИХИАТРИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ:
ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ, ВИДЫ, КРУГ РЕШАЕМЫХ ВОПРОСОВ
(обзор литературы)**

В. Р. Илейко, А. В. Канищев, Л. А. Крыгина

В статье приводится обзор литературных данных, касающихся комплексной судебно-психиатрической экспертизы (психолого-психиатрической, медико-психиатрической и др.) в уголовном процессе. Внимание акцентируется на спорных, дискуссионных аспектах проведения комплексных экспертиз в судебной психиатрии.

Ключевые слова: комплексная судебно-психиатрическая экспертиза, криминальный процесс

**COMPLEX FORENSIC PSYCHIATRIC EXPERTISE IN CRIMINAL PROCEDURE:
WAYS OF DEVELOPMENT, TYPES AND FRAME OF EXPERT QUESTIONS
(literature review)**

V. R. Heyko, A. V. Kanishchev, L. O. Krygina

The article contains analytical overview of complex (multispecialty) forensic psychiatric expertise in criminal procedure (forensic psychiatric expertise with participation of forensic psychology, forensic medicine etc). The most debatable and arguable questions are highlighted.

Keywords: complex forensic psychiatric expertise, criminal process